

## ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու  
Ազգային Առաջնորդարան (Նիւ Եորք, ԱՄՆ)  
varny1@yahoo.com

ORCID iD: 0009-0008-5816-5330

DOI: 10.54503/978-5-8080-1587-6-331

## ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ 1918-Ի ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ՅՕԴՈՒԱԾԸ

**Բանալի բառեր** - Աւետիք Իսահակեան, “Tribune de Geneve”, Օսմանեան կայսրութիւն, Քեմալ Միտհաթ, Նայիրի, թուրք ազատականներ:

### Ամփոփում

1975-ին Պէյրուֆի «Նայիրի» շաբաթաթերթին մէջ լոյս տեսած էր Աւետիք Իսահակեանի արեւմտահայերէնի թարգմանուած գրութիւն մը՝ «Բաց նամակ Քեմալ Միտհաթին» խորագրով, անթուակիր եւ առանց աղբիւրի յիշատակման: Բանասէր Արփիկ Աւետիսեան զայն ընդգրկած է իր կազմած նամակներու հաւաքածոյին մէջ, որ յետմահու լոյս տեսած է 2016-ին, բայց չէ յաջողած պարզել աղբիւրը կամ թուականը: Այսպէս կոչուած «բաց նամակ»ը իրականութեան մէջ ո՛չ թէ նամակ մըն է, այլ ֆրանսերէն յօդուած մը, որ Իսահակեանի ստորագրութեամբ լոյս տեսած է 1918-ին «Լա թրիպիւն տը Ժընեւ» զուիցերիական օրաթերթին մէջ: Սոյն յօդուածը կը ներկայացնէ ամբողջական թղթածրարը, որուն մաս կը կազմեն նոյն թերթին մէջ լոյս տեսած Քեմալ Միտհաթի յօդուածը, Իսահակեանի պատասխանը եւ այլ նիւթեր:

**VARTAN MATIOSSIAN**

*PhD in Historical Sciences  
Armenian Prelacy (New York, U.S.A.)  
varny1@yahoo.com  
ORCID iD: 0009-0008-5816-5330*

## **AVETIK ISAHAKIAN'S NEWLY DISCOVERED FRENCH ARTICLE FROM 1918**

**Keywords:** Avetik Isahakian, Tribune de Geneve, Ottoman Empire, Kemal Midhat, Nayiri, Turkish liberals.

### **Abstract**

A piece written by Avetik Isahakian, entitled “Open Letter to Kemal Midhat,” appeared in 1975 in the weekly *Nayiri* of Beirut, albeit without date and without mention of source. Philologist Arpik Avetisyan included it in the collection of letters she compiled, which was posthumously published in 2016, but she was unable to determine the source or the date. We have found out that the so-called “open letter” is not a letter, but a French article published by Isahakian in the Swiss daily *La Tribune de Genève* in 1918 as a response to an article by Kemal Midhat in the same newspaper. This paper intends to present the complete dossier, which includes both articles by Midhat and Isahakian, and other materials.

**ВАРТАН МАТИОСИАН**

*Доктор исторических наук  
Армянское епископство (Нью-Йорк, США)  
varny1@yahoo.com  
ORCID iD: 0009-0008-5816-5330*

## **НОВООБНАРУЖЕННАЯ СТАТЬЯ АВЕТИКА ИСААКЯНА НА ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ 1918 ГОДА**

**Ключевые слова:** Аветик Исаакян, “Tribune de Geneve”, Османская империя, Кемаль Мидхат, Наири, турецкие либералы.

### **Аннотация:**

В 1975 году в бейрутском еженедельнике «Наири» был опубликован западноармянский перевод письма Аветика Исаакяна под названием «Открытое письмо Кемалю Митаду» без даты и указания источника. Философ Арпик Аветисян включил его в свой сборник писем, опубликованный посмертно в 2016 году, однако ей не удалось установить ни источник, ни дату. Так называемое «открытое письмо» на самом деле не письмо, а статья на французском языке, опубликованная в швейцарской газете «La Tribune de Genève» в 1918 году за подписью Исаакяна. В данной статье представлено полное досье, включающее статью Кемалю Митада, опубликованную в той же газете, ответ Исаакяна и другие материалы.

### **Ներածութիւն**

Աւետիք Իսահակեանի 1911-1936 թուականներու արտասահմանեան գործունէութեան վերաբերեալ փաստաթուղթերը (յօդուածներ, նամակներ) վերջին տասնամեակներուն սկսած են բացայայտուիլ, թէւ տակաւին բազմաթիւ անյայտներ գոյութիւն ունին:

Այսպէս, 1975-ին, Պէյրութի «Նայիրի» շաբաթաթերթին մէջ միաժամանակ լոյս տեսած են թուրք ազատական գործիչ Միտհաթ Քեմալ պէյի իտալերէնէ թարգմանուած եւ Սեպտեմբեր 1918 թուագրումով կոչը (Քեմալ, 1975: 1), որ հայերը հրաւիրած էր միանալու թուրք ազատականներուն՝ Երիտասարդ Թուրքերու բռնատիրութիւնը տապալելու, եւ Աւետիք Իսահակեանի «Բաց նամակ Միթհատ Քեմալին» խորագրուած անթուակիր պատասխանը, թարգմանուած ֆրանսերէնէ (Իսահակեան, 1975: 8): Երկու գրութիւններուն ընկերացած էին խմբագրական խորհրդածութիւններ, որոնք ոչինչ կ'աւելցնէին անոնց թուագրումի թէ հրատարակութեան հանգամանքներուն:

Իսահակեանի պատասխանը արտատպուած է 1976-ին (Պայքար 1976: 2) եւ հետագային մտած՝ Արփիկ Աւետիսեանի կազմած նամակներու ժողովածոյին մէջ, ուր (պայմանականօրէն) զետեղուած է Մայիս 1917-ին եւ Մայիս 1918-ին գրուած նամակներու միջեւ, բայց գրուած է, որ 1915-1918 ժամանակամիջոցին կը պատկանի (Իսահակյան, 2016: 70-71):

Ի հարկէ, արդարացում չունի նամականիի մէջ ընդգրկել բաց նամակ մը, որ յօդուածի տարատեսակ մըն է: Այս տեսակետով, ողջունելի է, որ գրութիւնը Իսահակեանի երկերու լիակատար ժողովածուին մէջ մտած է յօդուածներու եւ ելոյթներու կարգին, <1918-1919> թուագրումով (Իսահակյան, 2021: 371-374): Սակայն, ծանօթագրութիւններուն մէջ կատարուած քննարկումը եզրայանգած է, որ Իսահակեանի պատասխանը պէտք է լոյս տեսած ըլլայ Յունուար-Փետրուար 1918-ին (Իսահակյան, 2021: 501-506): Այդ քննարկումը հաշուի առած է Արթուր Պէյլէրեանի հրատարակած՝ Զուիցերիոյ Ֆրանսայի դեսպան Պոլի (Beau, սխալմամբ գրուած է «Բոն») 10 Յունուար 1918-ի հաղորդումը Արտաքին Գործոց նախարար Ստեֆէն Փիշոնին, ուր ակնարկած է դեսպանատան օսմանցիներու վերահսկողութեան գաղտնի գործակալի տեղեկութիւններուն, յատկապէս անգլիացի պաշտօնատարներու դերին մասին թրքական խմբակցութեան գործին մէջ, որոնք հրատարակուած չեն: Պօ իր նամակին կցած է կոչին բնագիրը «Թրիպլին տը Ժընեւ»էն եւ յայտնած, թէ լոյս տեսած էր նաեւ «Կազէթ տը Լօզան»ի մէջ: Խօսած է հայերու բոլոր հակազդեցութեան մասին, որոնք կոչը «ծուղակ» համարած են (Beylerian, 1982: 464-466):

### **Թրքական կոչը**

Մայիս-Յուլիս 1917-ին, բրիտանական կառավարութիւնը տեղեկութիւն ստացած էր, թէ արտասահման գտնուող օսմանեան դէմքեր խաղաղութիւն կնքելու մասին մտադրութիւններ ունէին: Զուիցերիոյ մէջ դեսպան Հորըս Ռամպոլտի հեռագիրը հաղորդած է, որ 27 Յունիս 1917-ին ականաւոր թուրքեր կազմած էին «խաղաղութեան եւ ազատագրութեան օսմանեան լիկա»ն, որուն նպատակն էր Իթթիհատի կառավարութիւնը տապալել եւ խաղաղութեան բանակցութիւններ վարել Մեծն Բրիտանիոյ հետ, նախագահութեամբ Ռեշիտ պէյի (օսմանեան Ներքին գործոց նախարար՝ 1912-1913) եւ քարտուղարութեամբ Քեմալ Միտհաթ պէյի: Դիւանագէտը ապահոված է իր կառավարութեան, որ «քայլեր կ'առնեն փորձել իմանալու, եթէ կարելի է, այս անձերուն որեւէ հանդիպումի արդիւնքները, քանի որ լաւատեղեակ աղբիւրներէ իմացած են, որ անոնց ներկայութիւնը այս երկրին

մէջ կը նշէ Թուրքիայէն հաւանական խաղաղութեան առաջարկ մը» (Schneer, 2011: 280)<sup>1</sup>: Ամիս մը ետք, Քեմալ Միտհաթ առաջարկած է Թուրքիոյ վերածումը դաշնակցային թագաւորութեան (El-Ghaiaty, 1917: 3)<sup>2</sup>:

Սակայն, «խաղաղութիւն եւ ազատագրութիւն» լիկայի կազմութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը լոյս տեսած է գրեթէ հինգ ամիս ետք՝ 20 Դեկտեմբեր 1917-ին: Յայտարարութիւնը յիշած է Քեմալ Միտհաթը՝ «Միտհաթ փաշայի թոռը», իբրեւ քարտուղար եւ Զուիցերիոյ ներկայացուցիչ (Tribune de Genève, 1917a: 5. La Suisse, 1917a: 2): Ասիկա կը ճշգրտէ այն թիրիմացութիւնը, թէ Քեմալ Միտհաթ օսմանեան սահմանադրութեան հեղինակներէն Ահմետ Միտհաթ փաշայի (1822-1884) որդին էր (Իսահակյան, 2016: 71, Իսահակյան, 2021: 501):

28 Դեկտեմբեր 1917-ին, Ռամադոտ բրիտանացի վարչապետ Արթըր Պալֆուրին ուղարկած է զուիցերիական մամուլին մէջ լոյս տեսնելիք Միտհաթի կոչին մեքենագիր բնագիրը, զոր իրեն փոխանցած էր անգլիացի գործակալ դոկտ. Փարոտի: Կոչին սկիզբը կար ներածական մը, ուր յիշուած էին լիկայի կազմութիւնը՝ «ընդգրկելով օսմանեան կայսրութեան բոլոր մուսուլմանական եւ ոչ-մուսուլմանական տարրերը», եւ թէ «Քեմալ Միտհաթ պէյ»՝ Միտհաթ փաշայի թոռը, անոր գլխաւոր քարտուղարն է ու Զուիցերիոյ մէջ ներկայացուցիչը»: Ներածականը նաեւ շարադրած է լիկայի նպատակները՝ քաջալերել ու պարտադրել օսմանեան կառավարութեան, որ խաղաղութիւն կնքէր, հաշտութեան հրաւեր ուղղել բոլոր օսմանեան ժողովուրդներուն եւ բարենորոգել Թուրքիան, զայն վերածելով արդիական պետութեան մը:

Կոչը դիրք ճշդած է Երիտասարդ Թուրքերուն դէմ, ընդունելով հայերու ջարդի ամբողջ իրողութիւնը եւ փաստարկած, որ հայերը հալածուած ու ջարդուած են արդարութեան պահանջի եւ ապահովու-

---

<sup>1</sup> Հեղինակը Քեմալ Միտհաթը համարած է Ալպանիոյ հանրային գործերու նախարար (Schneer, 2011: 280), զայն շփոթելով ալպանացի քաղաքական գործիչ Միտհաթ պէյ Ֆրաշերիի հետ (1880-1949), որ այդ պաշտօնը վարած էր 1912-1913-ին եւ պատերազմի տարիներուն Լոզան կ'ապրէր:

<sup>2</sup> Քեմալ Միտհաթ հրաժարած է այս գաղափարէն 1918-ի վերջերուն հրատարակուած «Նոր Թուրքիան» հատորին մէջ (El-Ghaiaty, 1918b: 5):

թեան իրաւունքի ու գոյքերու երաշխիքի պահանջատիրութեան համար, իսկ թուրք ազատականներն ալ նոյն իտէալներուն համար տանջուած էին եւ ձեռք կ'երկարէին անոնց ազատութեան եւ բարգաւաճման նպատակները միասնաբար իրագործելու (Burdett, 1998: 355-358)<sup>3</sup>:

Գրութիւնը լոյս տեսած է գոլիցերիական բազմաթիւ թերթերու մէջ. այսպէս, 28 Դեկտեմբերին՝ «Կազէթ տը Լօզան»ի մէջ (Gazette de Lausanne, 1917a: 1-2), 29 Դեկտեմբերին՝ Ժընեւի «Լա Սուիս» օրաթերթին մէջ (ներածականը եւ կոչին գլխաւոր հատուածները) (La Suisse, 1917b: 1), 1 Յունուար 1918ին՝ «Ժուռնալ տը Ժընեւ»ի մէջ (Journal de Genève, 1918a: 2): Դեսպան Պօ իր հաղորդումին մէջ հաւանաբար շփոթած է թերթերու անունները, քանի որ կոչը «Թրիպլին տը Ժընեւի մէջ լոյս տեսած է 3 Յունուարին՝ Ալի Էլ-Ղայաթի յօդուածին մէջ, որ միայն ներածականին մէջ ոճական թեթեւ փոփոխութիւններ կատարած է ու աւելցուցած՝ եզրափակիչ պարբերութիւն մը. «Մենք կ'արձանագրենք նորակազմ օսմանեան լիկայի ազատական ծրագիրն ու առատաձեռն խօսքերը, վերապահելով մեր վերջնական դատողութիւնը անոնց հետագայ կիրարկման մասին» (El-Gh, 1918: 5): Կոչը նաեւ լոյս տեսած է Յիւրիխի «Նոյէ Յիւրխէր Յայթունկ» օրաթերթին մէջ, գերմանացի տարագիր լրագրող Հանս Սթիրմերի ներածական յօդուածով եւ թարգմանութեամբ (Stürmer 1918: 1):

Առաջ անցնելով, կ'արժէ դիտել տալ, որ Մարտ 1918-ին Զուիցերիոյ կառավարութիւնը նկատողութիւն մը եւ արտաքսման սպառնալիք մը ուղղած է է Քեմալ Միտհաթին, պատճառաբանելով կոչին հրատարակութիւնը: Կառավարական կեցուածքը արժանացած է մամուլի բռն ու դատապարտութեան (M.R., 1918: 5. La Suisse, 1918: 3):

### **Հայկական հակազդեցութիւնը**

«Կազէթ տը Լօզան»ի մէջ 3 եւ 4 Յունուարին լոյս տեսած են երկու հայկական հակադարձութիւններ՝ կեղծանունով: «Հայ մը» ստորագրող յօդուածագիրը կոչը հաւասարեցուցած է երիտասարդ թուրքերու կոչերուն, երբ անոնց ղեկավարները տարագրուած էին Ժընեւ

---

<sup>3</sup> Նամակին մասնակի եւ կոչին (առանց ներածականի) հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս Փափագեան 1990: 8:

քսան տարի առաջ: Յիշելով անոնց ոճրապարտ քաղաքականությունը իշխանության գլուխ անցնելէ ետք, յայտնած է, թէ «հայկական ջարդերու խոր պատճառը թուրք ժողովուրդի բարոյական զգացողութեան այլասերումն է» եւ թէ «թուրքերու արարքները, մեզի համար, ոչ աւելի եւ ոչ պակաս ընդհանուր իրաւունքի ոճիրներ են»: Կոչը համարած է «պարզ ծուղակ մը», այն ժամանակ, երբ թրքական հաշուետուութեան պահը կը մօտենար. «Ո՛ր էին այս պարոնները, երբ հազարաւոր անմեղներ կը գլխատուէին, երբ ամբողջ ազգ մը կը թալանուէր» (Սո Arménien 1918: 1): «Արամճան» յիշած է, թէ Քեմալ Միտհաթի մեծ հայրը՝ Միտհաթ փաշա, նոյն ձեւով ձեռքը երկարած էր եւ թէ Գրիգոր Օտեան զայն սեղմած էր «անկեղծօրէն եւ հաւատարմօրէն»: Արդիւնքը եղած էր հայութեան բաժին ինկած «մարտիրոսագրութեան այս խաւար էջը» նախորդ քառասուն տարիներուն: Յիշելէ ետք Ապտիւլ Համիտի ջարդերը, 1908-ի «այսպէս կոչուած յեղափոխութիւնը» եւ անոր յաջորդած Ատանայի եղեռնը, ինչպէս եւ ակնարկելէ ետք «գերագոյն սարսափներ»ուն, որոնցմով «այս պատմութիւնը շարունակուած է», յօդուածագիրը դիտել տուած է, որ «ձեր երկարած ձեռքը ուժ չունի, իսկ ձեր խնդրած ձեռքը անդամահատուած է»:

10 Յունուարին, «Ժուռնալ տը Ժընեւ»-ի խմբագրութիւնը անդրադարձած է հարցին, նշելով, թէ «հայերու միահամուռ զգացումը անբուժելի եւ օրինական անվստահութիւն մըն է» եւ թէ «հայերը այլեւս չեն կրնար հաւատալ թուրքերու, նոյնպէս ամենէն ազատականներու խոստումներուն»: Թերթը իր անդրադարձին ներքեւ հրատարակած է Լուի Ֆեռիէրի նամակը, որ կ'ողջունէր Քեմալ Միտհաթի կողմէ թրքական բնաջնջումի փաստին ընդունումը՝ երիտթրքական կառավարութեան ուրացման քաղաքականութեան փոխարէն, եւ յաջողութիւն կը մաղթէր անոր «ազատական ու վերանորոգուած Թուրքիոյ մը գալուստը յառաջացնելու ջանքերուն» (Journal de Genève, 1918b: 2):

Նոյն օրը, «Թրիպլին տը Ժընեւ» հաղորդած է ստացում ազատական խմբակցութեան արաբերէն կոչի մը, որ շարադրուած էր հայկական կոչի գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ: Թերթը յիշեցուցած է, թէ կոչը կ'անտեսէր արաբներու տասնութամսեայ պայքարը եւ Հոկտեմբեր 1916-ին հիմնուած արաբական թագաւորութիւնը (Tribune de

Genève, 1918b: 5): Միտհաթ լռութեամբ անցած է երբ հարց տրուած է իրեն արաբական թագաւորութեան հիմնադրութեան մասին քանի մը օր ետք (El-Ghaiaty, 1918a: 5):

6-7 եւ 26 Յունուարին, Լիւք Պարոնեան երկու մասերով յօդուած մը լոյս ընծայած է «Թրիպլին տը Ժընեւ»-ի մէջ: Առաջին մասին մէջ, կրկնած է, թէ թուրք ազատականներու ծրագիրը «անցանկալի» է եւ «անիրագործելի», եւ թէ հայերը այնքան իրաւունք ունին անկախութեան, որքան թուրքերը: Որեւէ երաշխիք ալ չկար, թէ անոնց խոստումները մեռեալ տառի պիտի չվերածուին, ինչպէս պատահած է երիտթուրքերու պարագային (Baronian 1918a: 5): Երկրորդ մասին մէջ, անկարելի նկատած է, որ իրենց անցեալին գիտակից ժողովուրդներ ինչպէս հայերը, արաբները, յոյները եւ սուրիացիները, որոնք թրքական լուծին փորձառութիւն ունեցած են, հրաժարին անկախութեան իրենց իրաւունքին, որ արդէն ճանչցուած է դաշնակիցներուն կողմէ: Ան քննադատած է թուրք ազատականներու տեսակէտը, թէ «արկածախնդիրներու խումբ մը» պատասխանատու էր հայերու ջարդին, որ չէր կրնար իրագործուիլ առանց անոնց հրահանգներուն հնազանդ կերպով հետեւող ժողովուրդի մը գոյութեան (Baronian 1918b: 4):

Միւս կողմէ, 15 Յունուարին Հայ Ազգային Պատուիրակութեան հովանաւորած «Լա վուա տը Լ'Արմենի» կիսամսեան վերատպած է կոչը, յայտնելով, թէ «հայերը չեն կրնար, այնքան չարագոյժ փորձառութիւններէ ետք, գոհանալ թրքական կառավարութեան մը (ինչ ալ ըլլայ) խոստումներով եւ բարեացակամութեամբ»: Անոր կցած է նաեւ ֆրանսերէն թարգմանութեամբ երկու քաղուածքներ ամերիկացի լրագրող Հերպըրթ Ատամզ Կիպընզի ջախջախիչ պատասխանէն, որ դրկուած էր «Ֆիլատելֆիա Իվնինկ Թելեկրաֆ» օրաթերթին (La voix de l'Arménie, 1918: 64-70)<sup>4</sup>:

---

<sup>4</sup> 14 Յունուար 1918-ին, միայն առաջին քաղուածքը լոյս տեսած է ամերիկեան օրաթերթին մէջ, ըստ Նիւ Եորքի «Տը Նիւ Արմենիա» ամսաթերթի արտատպումին (Gibbons 1918: 40):



## Ա. Իսահակեանի պատասխանը

10 Յունուարին լոյս տեսած վերոյիշեալ անստորագիր յօդուածին մէջ, «Ժուռնալ տը Ժընէս» յիշած էր, թէ բազմաթիւ հայերու կողմէ բողոքներ լոյս տեսած էին այլ թերթերու մէջ, իսկ «մենք ստացած ենք շատ պերճախօս մէկը պրն. Ա. Իսահակեանէն», որ սակայն հրատարակուած չէ (Journal de Genève 1918b: 2):

Հնարաւոր կը նկատենք, որ Իսահակեան անտիպ մնացած յօդուածը կամ անոր վերամշակուած տարբերակը այնուհետեւ ուղարկած ըլլայ «Թրիպին տը Ժընէս»ին, ինչ որ կրնայ բացատրել հրատարակութեան ուշացումը: Յօդուածը՝ «Հայաստան եւ Թուրքիա» խորագրով, լոյս տեսած է 31 Յունուարին: Բնագիրը ոճական էապէս կը տարբերի «Նայիրի»ի թարգմանութենէն՝ խորագրէն սկսեալ, իսկ շարադրանքէն ամբողջովին բացակայ է Իսահակեանի երկրորդ դէմքով ենթադրեալ գրեւածելը՝ «Պարոն» դիմեւածեւէն մինչեւ «Հաճեցէք ընդունիլ, պարո՛ն...» վերջաբանը:

Ստորեւ կու տանք նորայայտ այդ բնագրին թարգմանութիւնը.

«Կարգ մը թերթեր հրատարակած են՝ Քեմալ Միտհաթ պէյի ստորագրութեամբ, հայերու ուղղեալ կոչ մը, զանոնք հրաւիրելով միանալ՝ տապալելու համար բռնակալութիւնը երիտասարդ թուրքերուն, զորս հեղինակը նաեւ կը կոչէ իր բռնակալները:

Սպասելով, որ հայ քաղաքական կուսակցութիւնները պատասխանեն այս կոչին, եթէ հարկ տեսնեն, թող թոյլ տրուին ինծի այս խորհրդածութիւնները:

Գոհունակութեամբ կ'արձանագրենք այն խոստովանութիւնը, թէ այժմու թուրք կառավարութիւնը գործած է «աւելի քան մէկ միլիոն խաղաղ ու լիովին անմեղ քաղաքացիներ տարագրելու, ջարդելու, կողոպտելու եւ գլխատելու» անորակելի ոճիրը:

Թուրք ժողովուրդը սրտով ու հոգիով իր կառավարիչներուն հետ է, զորս Քեմալ Միտհաթ պէյ «աւագակ» կը կոչէ, եւ պէտք չէ անգիտանալ, որ Եւրոպա եղած բոլոր թուրք մտաւորականները կամ համալսարանական ուսանողները ընդունած եւ արդարացուցած են ջարդերը:

Ինչո՞ւ կոչին հեղինակը մինչեւ հիմա սպասած է իր յապաղած բողոքները յայտնելու իր հայրենակիցներու “ոճիրներ”ուն դէմ: Ո՞ր էր

ան 1915-ի կէսերուն, երբ գետերը դիակներու կոյտեր կը տանէին եւ մանուկները, ծերերն ու կիները անգթօրէն կը բնաջնջուէին:

Այժմ, երբ թրքական կայսրութիւնը վտանգուած է, ան կը ներկայանայ իբրեւ մահամերձ մարմինի մը փրկիչը:

Առաջին անգամը չէ, որ քաղաքական այսպիսի ձեռնածութիւններու (manœuvres) ականատես կ'ըլլանք: Վերջին դարու Թուրքիոյ պատմութիւնը լեցուն է անոնցմով: Այս նոյն Երիտասարդ թուրքերը, որոնց անիծուիլը կը լսենք այսօր, եղբայրութեան կոչեր ուղղած էին, շատ անելի փայլուն խոստումներ կատարած էին... Նոյնինքն Ապտիլ Համիտ ժամանակին առատօրէն չէ՞ր վստահեցուցած իր հայրական պաշտպանութիւնը... Ի՛նչ միջազգային դաշնագրեր թաղուած են Բարձրագոյն Դրան դիւաններուն մէջ, ուր հաւասարութիւն կը խոստացուէր սուլթանի բոլոր հպատակներուն, առանց ցեղի կամ կրօնքի խտրութեան:

Մենք չենք կրնար ցանկալ, որ նոր խոստումներ, նոր յոյսեր, նոր պատրանքներ թրքական հաստատութիւններու նեխած դիակին դեռ կապած պահեն ամբողջ ժողովուրդներ, որոնք միայն կրնան տառապիլ այս բռնի միութենէն:

Ինչո՞ւ այսքան մեծ ջանքեր թափել փրկելու համար ինչ որ արդարօրէն դատապարտուած է անհետանալու: Երկաթէ դարաշրջանը, ասիական կայսրութիւններու դարաշրջանը ամարտած է: Օսմանեան կայսրութեան ժողովուրդները, որ «իրարու թշնամի դարձած» չեն, ինչպէս կ'ըսէ կոչին հեղինակը, բայց որ թուրքերու թշնամի դարձած են, կ'ուզեն տեսնել խաղաղութեան եւ ազատագրութեան այլապէս անելի մխիթարական արշալոյսի մը բարձրացումը: Կ'ուզուի որ թրքական արիւնարբու բռնակալութեան ենթակայ բոլոր ժողովուրդները՝ յոյները, հայերը, արաբները եւ հրեաները, սրբազան դաշինք կնքեն իրարու հետ: Ինչո՞ւ: Թրքական գերագահութիւնը (hegemonie) պահպանելո՞ւ, ստրկութեան շղթաները ամրացնելո՞ւ համար: Այդ՝ ո՛չ: Երբե՛ք: Յոյներն ու հայերը, արաբներն ու հրեաները այլեւս ստրկութիւնը բաւ կը համարեն, ազատութիւն կ'ուզեն՝ պարզ ու մեկին:

Կը բարեհաճին անոնց խոստանալ արդարութիւնը, պարգեւել ապահովութեամբ ապրելու իրաւունքը եւ երաշխաւորել անոնց գոյքե-

րը: Անոնց մէջ կ'ամփոփուի անոնց իտէալը... Թուրքի այս մտայնութեամբ, կը կարծուի անոնց շնորհուած ըլլալ *ռայաներուն* առաւելագոյն տրուելիքը... Այս լեզուն անգութ հեգնանք մըն է:

Հայերը ազատութիւն կ'ուզեն:

Ահա պատմութիւնը կը վկայէ, որ թրքական տիրապետութիւնը այլ ցեղերու վրայ միայն պահպանուած է սուրով, որ Եւրոպան ու Ասիան, որ հունգարներն ու սերպերը, ռումանացիները, պուլկարներն ու յոյները միայն կրցած են շնչել ու բացուիլ քաղաքակրթութեան թուրքերը տուն դրկելէ ետք:

Կայսրութեան ոչ-թուրք ժողովուրդները ամբողջական ազատութիւն կը պահանջեն: Ենթադրելով, որ հեղինակը ձերբազատած է Երիտասարդ Թուրքերու կայսերապաշտ գաղափարներէն, ան դիւրաւ պիտի ընդունի լորտ Սեսիլի բանաձեւը. «Հայաստանը՝ հայերուն, Յուդան՝ հրեաներուն, արաբական երկիրները՝ արաբներուն, եւ բուն Թուրքիան՝ թուրքերուն»:

Ահա՛ ինչ որ կը պահանջեն արդարութիւնը, իրաւունքը: Ահա ինչ որ կը պահանջեն նոյնինքն թուրքերուն շահերը: Որովհետեւ թուրք ժողովուրդի ապագան իր օրրանին մէջ է, հոն է որ պէտք է համախմբուի, վերափոխուի, քաղաքակրթութիւն եւ, միանգամընդմիջտ հրաժարելով արիւնալի արշաւանքներէ դրացի երկիրներուն մէջ, վերջ տայ աներելու, թալանելու եւ գլխատելու բարբարոս վարպետի բնազդներուն, բացուի քաղաքակրթութեան:

Մարդ չի սպառնար թուրք ժողովուրդի ապագային: Ֆրանսայէն աւելի մեծ երկրի մը մէջ, կայսրութեան 4 միլիոն թուրքերը բաւական լայն տեղ պիտի ունենան իրենց տան մէջ: Ազատ պիտի ըլլան զարգանալու իրենց ուզածին պէս, թոյլ տալով, որ միւս ժողովուրդները նոյն ազատութիւնը վայելեն իրենց երկրին մէջ:

Այս ազնիւ աշխատանքին պէտք է լծեն իրենց ճիգերը: Այս պէտք է ըլլայ «Խաղաղութիւն եւ ազատագրութիւն» լիկայի անդամներու նպատակը» (Issakian 1918: 5):

Վերոյիշեալ ֆրանսերէն ու անգլերէն արձագանգներէն անկախ, Արշակ Զօպանեան թրքական կոչին անդրադարձած է Փարիզի «Վերածնունդ» շաբաթաթերթի իր քաղաքական ակնարկին մէջ. «...

Ահա հնչեց նաեւ Քեմալ Միտհաթ պէյի սրինգը թուրքո-հայ «եղբայր եմք մեք»ի մը հրաւերը գեղգեղելով՝ ըստ արդէն ծանօթ հին եղանակին»։ Գրողը ասելորդ նկատած է ծանրանալ այդ «վաղանցուկ երգին վրայ, որ հայ բողոքի միահամուռ թնդումին մէջ խեղդուեցաւ», յիշելով կոչին «սքանչելի կերպով» պատասխանող Զուիցերիոյ հայերը, որոնք շարքին՝ Իսահակեանը, Պարոնեանը եւ այլք։ Առեղծուածային իրողութիւն մըն է, սակայն, որ Զօպանեանի արձագանգը թուագրուած է 28 Յունուար 1918-ին՝ Իսահակեանի յօդուածի տպագրութենէն երեք օր առաջ, եւ տպուած՝ օր մը ետք, 1 Փետրուարին (Զօպանեան 1918: 54): Բնականաբար, չէր կրնար ակնարկել տակաւին չտպուած յօդուածին, բացի եթէ ենթադրենք նախօրօք հրատարակութեան տեղեակ ըլլալը:

Անցողակի նշենք, որ Իսահակեանի «Թրիպիւն տը Ժընեւ»-ի յօդուածին հետքը արդէն բացայայտ էր տասնհինգ տարի առաջ: Մէջբերուած էր, ճշգրիտ թուականի յիշատակումով, թուրք պատմաբան Պիլլենթ Պաքարի «Հայկական տեղահանութիւն» հատորին մէջ (2009): Սակայն, իսահակեանագիտութեան ծիծաղի էջերուն կրնանք վերապահել այն փաստը, որ Պաքար իմացած չէ հայ բանաստեղծին ո՞վ ըլլալը եւ, փակագիծերը իբրեւ թէ բանալով, Av. Issakian ստորագրած յօդուածագրին անունը գրած է Avukat (թրքերէն՝ «իրաւաբան») Issakian ձեւով (Bakar, 2009: 155):

### **Եզրակացութիւն**

«Նայիրի»-ի եւ «Թրիպիւն տը Ժընեւ»-ի թարգմանութիւններուն ոճական ու բառային տարբերութիւնները յստակօրէն ցոյց կու տան, որ անոնք բխած են երկու տարբեր բնագիրներէ: Բաղդատութիւնը ցոյց կու տայ իւրաքանչիւրին մէջ պակսող հատուածներ, որոնց ցուցակագրումը զանց կ'ընենք այստեղ:

Մեր որոնումները ցոյց չեն տուած, որ Իսահակեանի յօդուածին երկրորդ տարբերակ մը օրին լոյս տեսած ըլլայ զուիցերիական մամուլին մէջ թէ այլուր: Յիշեցնենք, թէ 1970-ական թուականներուն, «Նայիրի»-ի մէջ պարբերաբար լոյս տեսած են անտիպ նամակներ ու փաստաթուղթեր, առանց աղբիւրի յիշատակութեան: Հնարաւոր է ենթադրել, որ շաբաթաթերթը ձեռքի տակ ունեցած է Իսահակեանի՝

առայժմ անյայտ ուրիշ ֆրանսերէն բնագիր մը, որ թերեւս տպուած յօ-  
դուածին նախնական տարբերակը կազմած է:

### ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աւետիք Իսահակեանի նամակները, կազմեց՝ Ա. Աւետիսեան, Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2016, 474 էջ:
2. **Իսահակեան, Ա.**, Բաց նամակ Քեմալ Միթհատին // Նայիրի, 1975, թիւ 10 (7 Սեպտեմբեր 1975), էջ 8:
3. **Իսահակեան, Ա.**, Բաց նամակ Քեմալ Միթհատին // Պայքար, 1976, թիւ 78 (24 Ապրիլ 1976), էջ 2:
4. **Իսահակեան, Ա.**, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հ. 12, Երեւան, «Էդիտ Պրինտ» հրատ., 2021, 893 էջ:
5. **Զօպանեան, Ա.**, Անձկութեան պահը // Վերածնունդ, 1918, թիւ 3 (1 Փետրուար 1918), էջ 51-61:
6. **Փափազեան, Կ.Ն.**, Հայկ. ջարդերու մասին թրքական փաստաթուղթ մը // Պայքար, 1990, թիւ 31 (28 Ապրիլ 1990), էջ 3:
7. **Aramdjan**, Autre réponse d'un Arménien à Kemal Midhat bey // Gazette de Lausanne, No. 3 (4 janvier 1918), p. 2.
8. **Baronian, L.**, La Turquie libérale et les arméniens // Tribune de Genève, No. 6 (6-7 janvier 1918), p. 5.
9. **Baronian, L.**, La Turquie libérale et les arméniens // Tribune de Genève, No. 23 (26 janvier 1918), p. 4.
10. **Bakar, B.**, Ermeni tehciri, Ankara, Ataturk Aras, tirma Merkezi, 2009, 310 p.
11. **Beylerian, A.**, Les grandes puissances, l'empire ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, 792 p.
12. **Burdett, A. L. P.**, Armenia, political and ethnic boundaries, 1878-1948, Slough, U.K., Archive Editions, 1998, 1059 p.
13. **El-Gh, A.**, La Turquie libérale // Tribune de Genève, No. 3 (3 janvier 1918), p. 5.
14. **El-Ghaiaty, A.**, L'empire ottoman "monarchie federative" // Tribune de Genève, No. 180 (28 juillet 1917), p. 3.
15. **El-Ghaiaty, A.**, La Turquie de demain // Tribune de Genève, No. 12 (13-14 janvier 1918), p. 5.

16. **El-Ghaiaty, A.**, La Turquie nouvelle // Tribune de Genève, No. 310 (31 décembre 1918), p. 5.
17. **Gibbons, H.A.**, Armenia's Answer // The New Armenia, 1918, No. 3 (March 1918), p. 40 (source: Philadelphia Evening Telegraph, January 14, 1918).
18. **Issakian, Av.**, Arménie et Turquie // Tribune de Genève, No. 27 (31 janvier 1918), p. 5.
19. **R., M.**, Tuons les arméniens // Tribune de Genève, No. 72 (24 mars 1918), p. 5.
20. **Schneer, J.**, The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict, London, Berlin, New York and Sydney, Bloomsbury, 2011, 433 p.
21. **Stürmer, H.**, Die liberale Türkei // Neue Zürcher Zeitung, No. 42 (9 janvier 1918), p. 1.
22. **Un Arménien**, Réponse à l'appel de la ligue ottomane "Paix et libération" // Gazette de Lausanne, No. 2 (3 janvier 1918), p. 1.
23. Journal de Genève, 1918a: La Turquie libérale // Journal de Genève, No. 1 (1 janvier 1918), p. 2.
24. Journal de Genève, 1918b: La Turquie libérale et les arméniens // Journal de Genève, No. 9 (10 janvier 1918), p. 2.
25. La Suisse, 1917a: Une ligue turque de reconciliation // La Suisse, No. 354 (20 décembre 1917), p. 2.
26. La Suisse, 1917b: Pour libérer la Turquie libérale // La Suisse, No. 363 (29 décembre 1917), p. 1.
27. La Suisse, 1918: Tell père, autres fils. Où le conseil fédéral se laisse le vengeur du Grand-Turc, La Suisse, No. 78 (19 mars 1918), p. 3.
28. Tribune de Genève 1917: Paix et libération, // Tribune de Genève, No. 304 (20 décembre 1917), p. 5.
29. Tribune de Genève, 1918b: Un appel aux Arabes. Tribune de Genève, No. 9 (10 janvier 1918), p. 5.
30. Gazette de Lausanne, 1917a: La Turquie libérale // Gazette de Lausanne, No. 357 (28 décembre 1917), pp. 1-2.
31. La voix de l'Arménie, 1918: Un appel de la Turquie libérale // La voix de l'Arménie, No. 2 (15 janvier 1918), pp. 64-70.

## REFERENCES

1. Avetik Isahakyany namaknere [The Letters of Avetik Isahakyan], Yerevan, YSU Publishing House, 2016 p.
2. **Chopanean, A.**, Andzkutean pahe [The Moment of Anxiety] // Վերածնունդ, 1918, թիւ 3 (1 Փետրուար 1918), p. 51-61:
3. **Isahakean, Av.**, Bats namak Kemal Mithatin [Open Letter to Kemal Mithat] // Nayiri, 1975, No. 10 (September 7, 1975), **p. 8.**
4. **Isahakean, Av.**, Bats namak Kemal Mithatin [Open Letter to Kemal Mithat] // Paykar, 1976, No. 78 (April 24, 1976), **p. 2.**
5. **Isahakyan, Av.**, Erkeri liakatar zhoghovatsu tasnchors hatorov [Collection Complete of Works in Fourteen Volumes], vol. 12, Yerevan, Edit Print Printing House, 2021, 893 p.
6. **Papazean, K.N.**, Hayk. jarderu masin trkakan pastatught me [A Turkish Document about the Armenian Massacres] // Paykar, 1990, No. 31 (April 28, 1990), p. 3.
7. **Aramdjan**, Autre réponse d'un Arménien à Kemal Midhat bey // Gazette de Lausanne, No. 3 (4 janvier 1918), p. 2.
8. **Baronian, L.**, La Turquie libérale et les arméniens // Tribune de Genève, No. 6 (6-7 janvier 1918), p. 5.
9. **Baronian, L.**, La Turquie libérale et les arméniens // Tribune de Genève, No. 23 (26 janvier 1918), p. 4.
10. **Bakar, B.**, Ermeni tehciri, Ankara, Ataturrk Aras, tirma Merkezi, 2009, 310 p.
11. **Beylerian, A.**, Les grandes puissances, l'empire ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, 792 p.
12. **Burdett, A. L. P.**, Armenia, political and ethnic boundaries, 1878-1948, Slough, U.K., Archive Editions, 1998, 1059 p.
13. **El-Gh, A.**, La Turquie libérale // Tribune de Genève, No. 3 (3 janvier 1918), p. 5.
14. **El-Ghaiaty, A.**, L'empire ottoman "monarchie federative" // Tribune de Genève, No. 180 (28 juillet 1917), p. 3.
15. **El-Ghaiaty, A.**, La Turquie de demain // Tribune de Genève, No. 12 (13-14 janvier 1918), p. 5.

16. **El-Ghaiaty, A.**, La Turquie nouvelle // Tribune de Genève, No. 310 (31 décembre 1918), p. 5.
17. **Gibbons, H.A.**, Armenia's Answer // The New Armenia, 1918, No. 3 (March 1918), p. 40 (source: Philadelphia Evening Telegraph, January 14, 1918).
18. **Issakian, Av.**, Arménie et Turquie // Tribune de Genève, No. 27 (31 janvier 1918), p. 5.
19. **R., M.**, Tuons les arméniens // Tribune de Genève, No. 72 (24 mars 1918), p. 5.
20. **Schneer, J.**, The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict, London, Berlin, New York and Sydney, Bloomsbury, 2011, 433 p.
21. **Stürmer, H.**, Die liberale Türkei // Neue Zürcher Zeitung, No. 42 (9 janvier 1918), p. 1.
22. **Un Arménien**, Réponse à l'appel de la ligue ottomane "Paix et libération" // Gazette de Lausanne, No. 2 (3 janvier 1918), p. 1.
23. Journal de Genève, 1918a: La Turquie libérale // Journal de Genève, No. 1 (1 janvier 1918), p. 2.
24. Journal de Genève, 1918b: La Turquie libérale et les arméniens // Journal de Genève, No. 9 (10 janvier 1918), p. 2.
25. La Suisse, 1917a: Une ligue turque de reconciliation // La Suisse, No. 354 (20 décembre 1917), p. 2.
26. La Suisse, 1917b: Pour libérer la Turquie libérale // La Suisse, No. 363 (29 décembre 1917), p. 1.
27. La Suisse, 1918: Tell père, autres fils. Où le conseil fédéral se laisse le vengeur du Grand-Turc, La Suisse, No. 78 (19 mars 1918), p. 3.
28. Tribune de Genève 1917: Paix et libération, // Tribune de Genève, No. 304 (20 décembre 1917), p. 5.
29. Tribune de Genève, 1918b: Un appel aux Arabes. Tribune de Genève, No. 9 (10 janvier 1918), p. 5.
30. Gazette de Lausanne, 1917a: La Turquie libérale // Gazette de Lausanne, No. 357 (28 décembre 1917), pp. 1-2.
31. La voix de l'Arménie, 1918: Un appel de la Turquie libérale // La voix de l'Arménie, No. 2 (15 janvier 1918), pp. 64-70.



## ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

### Arménie et Turquie

Quelques journaux ont publié, sous signature de Kémal Midhat bey, un appel aux Arméniens invitant ceux-ci à s'unir pour renverser la tyrannie des Jeunes -Turcs, que l'auteur appelle aussi ses oppresseurs.

En attendant que les représentants des partis politiques arméniens répondent, s'il y a lieu, à cet appel, on me permettra ces réflexions.

Nous prenons acte avec satisfaction de l'aveu que le gouvernement turc actuel a commis le crime inqualifiable «de déporter, de massacrer, piller, égorger plus d'un million de paisibles citoyens forts de leur innocence».

Le peuple turc est de cœur et d'âme avec ses gouvernants, que Kémal Midhat bey appelle « des bandits » et l'on ne saurait ignorer que tout ce qu'il y a des intellectuels turcs en Europe ou d'étudiants dans les universités a approuvé et justifié les massacres.

Pourquoi l'auteur de l'appel a-t-il attendu jusqu'à cette heure pour exprimer ses tardives protestations contre les « crimes » de ses compatriotes ? Où était-il vers le milieu de 1915, quand les fleuves charriaient des monceaux de cadavres et qu'on exterminait sans pitié les enfants, les vieillards, les femmes ?

Maintenant que l'empire turc est en danger, il se pose en sauveur d'un organisme agonisant.

Ce n'est pas la première fois que nous assistons à de telles manœuvres politiques. L'histoire de la Turquie du dernier siècle en est remplie. Ces mêmes Jeunes-Turcs, que nous entendons maudire aujourd'hui, avaient lancé des appels à la fraternité ; ils avaient fait des promesses bien plus brillantes... Abd-ul-Hamid lui-même n'a-t-il pas prodigué dans le temps les assurances de sa paternelle protection ?... Que de traités internationaux sont enfouis dans les archives de la Sublime Porte, dans lesquels on promettait l'égalité à tous les sujets du sultan sans distinction de race ou de religion.

On ne saurait vouloir que de nouvelles promesses, de nouveaux espoirs, de nouvelles illusions tiennent encore liées au cadavre infect des

institutions turques, des populations entières qui n'ont eu qu'à souffrir de cette union violente !

Pourquoi faire de si grands efforts pour sauver ce qui est justement condamné à disparaître ? L'âge de fer, l'âge des empires asiatiques est révolu. Les populations de l'empire ottoman qui ne sont pas « devenues ennemies les unes des autres », comme le dit l'auteur de l'appel, mais qui sont devenues toutes ennemies des Turcs, voient se lever une aurore de paix et de libération autrement plus consolante. On voudrait que toutes les populations soumises à la sanglante tyrannie turque, les Grecs, les Arméniens, les Arabes et les Juifs scellent entre eux l'union sacrée. Pourquoi ? Pour maintenir l'hégémonie turque, pour consolider les chaînes de l'esclavage ! Cela non ! jamais ! Grecs et Arméniens, Arabes et Juifs en ont assez de la servitude ; ils veulent purement et simplement la liberté.

On veut bien leur promettre la justice, leur accorder le droit de vivre en sécurité et leur garantir leurs biens. On fait consister en cela leur idéal... Dans cette mentalité de Turc, on pense leur avoir accordé le maximum de ce que l'on peut accorder à des *rayahs*... Ce langage est d'une cruelle ironie !

C'est la liberté que veulent les Arméniens !

L'histoire est là pour attester que la domination turque sur les autres races ne s'est maintenue que par le glaive ; que l'Europe et l'Asie, les Hongrois et les Serbes, les Roumains, les Bulgares et les Grecs n'ont pu respirer un peu et s'ouvrir à la civilisation qu'après avoir renvoyé le Turc de chez eux.

Les populations non turques de l'empire réclament leur liberté complète. Supposant l'auteur de l'appel dégagé des idées impérialistes des Jeunes-Turcs, il admettra sans peine la formule de lord Cecil : « L'Arménie aux Arméniens, la Judée aux Juifs, les pays arabes aux Arabes et la Turquie proprement dite aux Turcs. »

Voilà ce qu'exigent la justice, le droit ! Voilà ce que réclament aussi les intérêts des Turcs eux-mêmes. Car l'avenir du peuple turc est dans son berceau, c'est là qu'il doit se grouper, se transformer, se

civiliser et, renonçant une fois pour toutes aux sanglantes chevauchées dans les pays voisins, mettant fin décidément à ses instincts de barbares maîtres dans l'art de dévaster, de saccager et d'égorger, s'essayer à la civilisation.

Personne ne menace l'avenir du peuple turc. Dans un pays plus grand que la France, les 4 millions de Turcs que compte l'empire se sentiront assez au large chez eux. Ils seront libres de se développer à leur aise en laissant les autres populations jouir de la même liberté chez elles.

C'est à cette noble tâche qu'il faudrait consacrer ses efforts. Ce devrait être le but des membres de la ligue « Paix et libération ».

***Av. Issakian***  
***“Tribune de Genève”, 31 janvier 1918***